

*Kolumbán Vilmos József*¹

Abacs Márton és Zalányi László vitája és a hit artikulusai²

The Dispute between Márton Abacs and László Zalányi and the Principles of Faith

Disputes regarding economic issues, like the one that lasted from spring until the autumn of 1751 was not unique events in the history of the Reformed church in Transylvania.

The influential and respected Abacs family had numerous conflicts with their contemporary of church dignitaries. When their personal interests and demands needed, the members of the Abacs family did not take into account anyone or anything.

They reached their goals using less legal methods. Abacs Márton junior became a priest of Torda (Turda) taking advantage of the support of the wealthy nobility of Torda (Turda), and as a “devoted brother” he also tried to obtain another congregation of the city for his brother. Besides the economic dispute with Zalányi László, it was also a Reformed dogmatic conflict between the two. Abacs accused Zalányi of apostasy of the Reformed faith, but later, as a former student with theological education gained in Kolozsvár (Cluj-Napoca), managed to clarify his religious position.

Their dispute reached the Consistory, where they soon remedied their divergences on economic issues. However, in order to investigate Zalányi’s supposed apostasy, a broader analysis of the Consistory was needed. On this occasion, the Bishop of the Reformed Church emitted an interesting document of dogmatic history, called the Fundamental Articles of Faith. The document clearly demonstrated that in the middle of the 18th century the official position of the Reformed Church was still based on the official doctrines of Orthodox Protestantism. It denied the idea of free will, human goodness, and sustained the idea of original sin.

Keywords: heterodoxy, apostasy, free will, fundamental articles of faith, Reformed orthodoxy

A 18. századi erdélyi református lelkészi társadalomban jelentős szerepet betöltő családjainak egyike az Abacs család volt. Köreikből ismereteink szerint négy lelkész került ki. Mindannyian külföldön tanultak, hazatérésük után előkelő helyeken szolgáltak, a közegyházban magas tisztséget szereztek. A „családalapító” eszperes volt a nagyenyedi egyházmegegyében, ezt a tisztséget „örökölte” a kisebbik fia, az unokáját pedig püspökké választották. Az Abacs család tagjai viszont nem éppen a béketűrésükről voltak híresek. Idősebb Abacs

1. Egyetemi tanár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, vkolumban@proteo.hu.

2. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

Márton, aki magát Hunyadi Mártonnak írta³, Bánfihunyadról származott. Kolozsvári tanulmányok után 1694-ben iratkozott be a franekeri egyetemre, ahol teológiát és filozófiát hallgatott, és itt adta ki hazatérésének évében, 1694-ben *De divinitate sacrae scripturae* című dogmatikai munkáját.⁴ Torockószentgyörgyre került lelkésznek, majd 1710-től Ótordára választották meg. Később a nagyenyedi egyházmegye főjegyzője lett, 1728-tól haláláig esperesként szolgált. Teológiai irodalmi munkásságának legjelentősebb darabja a már említett franekeri kiadvány volt, itthon csak üdvözlő és gyászverseket írt.⁵ Eszperesi megbízása révén lehetősége volt belelátni, sőt beleszólni az országos egyház ügyeibe is. Egyházi megbízatása révén nevezték ki az országos egyház elé kerülő válassi ügyek körülményeinek vizsgálatára. Bethlen István és Macskási Krisztina válóperében Hunyadi Márton Kibédi Andrással (a nagyenyedi egyházmegye főjegyzője volt, aki éppen Hunyadi halálakor, 1737-ben attól sem riadt vissza, hogy magát törvénytelenül esperessé választassa) és Pataki István *hasas pappal* közösen, aki egy ültében képes volt egy veder bort meginni, 70 forintot kapott Macskásitól, hogy megfelelő döntést hozzanak.⁶ Utólag, Bethlen István panaszja miatt Hunyadinak magyarázkodnia kellett a Főkonzisztórium előtt, de a botrányt sikerült elkerülnie.⁷

Egyházpolitikai megnyilvánulásai nem voltak mindig etikusak. A nagyenyedi egyházmegye főjegyzőjeként, a küküllővári 1727. évi zsinaton nem tudni mi okból kihasználta Vásárhelyi István püspök erőtlenségét és anélkül, hogy szólt volna valakinek, megváltoztatta a lelkészképesítő vizsgára jelentkező akadémikusok sorrendjét. Vereštói Györgyöt és Csepregi Ferencet Borosnyai Lukács János elé tette, holott Borosnyai több időt töltött külföldön és a szokás szerint őt illette volna az elsőség. Rhédei Ádám, főkonzisztórium megbízott a zsinat után írt jelentésében az eset miatt értetlenségének adott hangot, és amint írta, szégyenkezett miatta. A furcsa esetet a püspök erőtlenségével magyarázta, Hunyadi machinációjáról nem tudott.⁸

Az esperes részt vett 1735-ben Csepregi és Vereštói tanfegyelmi kivizsgálásában is.⁹ Bonyhai György püspök két tekintélyes erdélyi lelkészt, Szigethi Istvánt, a későbbi református püspököt és Hunyadi Mártont kérte fel Hermann Venema *utrumainak* kivizsgálására.¹⁰ Bonyhai jelentésének érdekes peregrinációtörténeti adaléka is van. Csepregi, akit

3. A 17–18. század fordulójának névhasználat szokásairól lásd: Herepei János: *Hogyan nevezzük Tötfalusi Kis Miklóst?* In: Magyar Könyvszemle, 78. évf., 1962. 1. szám. 57–59. Tolnai Gábor: *Tötfalusi Kis Miklós világhíre*. In: Filológiai közlöny, XIV. évf., 1968. 3–4. szám. 563–567.

4. Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 45.

5. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. kötet. Budapest, 1891. 520. ill. Zoványi Jenő: *i. m.* 45.

6. *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest, 1992. 78.

7. *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770*. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső és mtsai. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2016. 101.

8. Hermányi Dienes József: *i. m.* 90. ill. ERZSI II. 72.

9. Kolumbán Vilmos József: *Holland irányzatok és erdélyi követők*. In: Református Szemle, 105. évf., 2012. 4. szám. 404–422.

10. ERZSI II. 118–119.

Venema teológiájának terjesztésével gyanúsítottak, tisztázta a vádat, de ugyanakkor figyelmeztette is a püspököt, hogy Venema elítélése akár a németalföldi ösztöndíjak elvesztését is maga után vonhatja.¹¹

Hunyadi Abacs Márton János nevű fia 1741-ben tért haza franekeri tanulmányútjáról. Jó kapcsolatot ápolt Piskárkosi Szilágyi Sámuellel, aki vele juttatta haza Honert és Schultens vitájának leírását.¹² Nagyon korán, 1745-ben került szembe az egyházi törvényekkel. Bátyja egyetértésével és támogatásával törvénytelenül próbálta megszerezni az újtordai parókiát. Emiatt nagy zűrzavar támadt a gyülekezetben, de végül a terv dugába dőlt.¹³ Ezután ugyancsak törvénytelen eszközökkel próbálta megszerezni a szentmihályi parókiát. 1745-ben ugyanis Szentmihályon sem a korábbi lelkészt, Musnai Sámuel, sem a tanítót nem marasztották meg hivatalában. Az egyházmegye vezetése halogatta az eklézsia akaratának végrehajtását amiatt, mert éppen nem volt az egyházmegyén belül üres parókia és Musnait nem akarták állás nélkül hagyni. Abacs János (ekkor a kükküllővári egyházmegyéhez tartozó Szőkefalván volt lelkész¹⁴) viszont az esperes tudta és engedélye nélkül elfogadta a szentmihályiak meghívását, sőt személyes holmijának egy részét is odaszállította. Abacsot az esperes ugyan eltiltotta a lelkészi hivatal elfoglalásától, de a teljes kivizsgálást a püspökhöz és a Főkonzisztóriumhoz utalták. Utólag kiderült, Abacs pártfogói között magas rangú főurak is voltak, akik hatalmukat és tekintélyüket latba vetve befolyásolták az egyházmegye vezetőségének döntését.¹⁵ Kánoni előírások szerint az ilyen eseteket egyszerű intéssel zárták le, Szentmihályon azonban az elbocsátott mester fenyegetőzése miatt volt szükség az egyházi főhatóság kivizsgálására, így Abacs egyelőre bátyánál, Tordán húzta meg magát.¹⁶ A Főkonzisztórium sem tudott igazságot tenni ebben az ügyben, ezért végső megoldásként a zsinatot ajánlotta az ügy megoldására.¹⁷ Időközben kiderült az is, hogy Musnait Abacs mesterkedése folytán törvénytelenül távolították el Szentmihályról, így nem is lehetett szó arról, hogy ő legyen a lelkész.¹⁸ Utólag (1745) Aranyosgerendre ke-

11. Uo. 118–119.

12. Szabó Botond: *Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja (1738–1742)*. In: *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged, 1985. 155.

13. [...] *azután az ötszöt akarta bétenni Új Tordába, ottan is nagy zűrzavart concitálván, az holott is intentiójában nem secundálódhatván, hasonló factio és alattomban való insinuatio által ment be Szent Mihályfalvára [...]*. Zalányi László levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. április 16. FőkonzLvt. 1751/60.

14. *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye Egyházközségeinek történeti katasztere. IV. 1648–1800, Maroscspapó – Vámosgálfalva*. Összeállította sajtó alárendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi Buzogány Dezső és mtsai. Koinónia, Kolozsvár, 2012. 450–451., 595.

15. FőkonzLvt. 1745/12.

16. FőkonzLvt. 1745/21.

17. Prot. Sess. IV. p. 162., 172.

18. „Musnai Sámuel Abacs János kihozá Szentmihályfalvától, azután megvilágtalanodék, rossz feleségekre kapott vala, vacantiaban holt meg Kocsárdon, jámbor jó ember vala.” Hermányi Dienes József: i. m. 350. Lásd még Exp. Prot. V. 216., 224. ill. Prot. Sess. IV. 162., 172.

rült lelkésznek, ő nevelte fel az árván maradt Fogarasi Pap Józsefet.¹⁹ Vétkessége ellenére karrierje nem tört meg, 1773-ben eszperessé választották.

Hunyadi idősebb fia Abacs Márton volt, aki a hazai tanulmányok után 1732-ben a frankeri egyetemre iratkozott be, 1736-ban az utrechtire. Apja halála után, 1737-ben Tordára került, de megválasztása nem volt törvényes, Zalányi László helyi birtokos furcsa közbenjárásának köszönhetően.²⁰ A tordai parókiát a Főkonzisztórium ugyanis Szigeti István enyedi professzor-püspöknek szánta, akit 1734-ben generalis notariusnak választottak, 1737-ben pedig Bonyhai György halála után elfoglalta a püspöki hivatalt. Békés természetű ember volt, de a maga érdekét nem tudta megvédeni, minduntalan a Főkonzisztórium támogatására szorult. Hunyadi Abacs Márton halála után Kibédi András a korábbi főjegyző magát törvénytelenül eszperessé választatta, de végül az eljárást megismételték és a főtanács támogatásával Szigeti lett a püspök-eszperes. A Főkonzisztórium a püspöki hivatalhoz méltó ótordai parókiát akarta Szigetinek, a gyülekezet tagjai is szívesen megválasztották volna. A Hermányi szerint okos, de *gonosz lelkű* Zalányi László viszont elhíresztelte, hogy amennyiben Szigetit választják meg lelkésznek *100 szekéren sem tudják elköltöztetni*.²¹ A híresztelés hatásos volt, Zalányinak sikerült Abacs mellé állítani a tordaiakat, akik Szigeti helyett Abacsot választották meg lelkésznek. Abacs tudásához és felkészültségéhez nem fért kétség. Az egyházi társadalomban hamar előkelő helyet vívott ki magának. Természetesen ebben segítségére volt apja eszperesi tisztsége, emellett családi kapcsolatok révén is erősítette tekintélyét: Soós Ferenc volt református püspök lányát, Krisztinát vette feleségül.²² Ebből a házasságból született Abacs János, a későbbi református püspök.

Abacs Márton és Zalányi László vitája

Az Abacs és Zalányi között feltételezhető jó viszonynak 1750–1751 fordulóján az ótordai egyházköztségben bekövetkezett anyagi természetű vita vetett véget. Zalányi 1751. március 2-án rövid levélben jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy Abacs a reformátusoknak járó dézsmarészről – anélkül, hogy valaki tudott volna róla – a katolikusok javára lemond-

19. Szigeti Gyula Mihály: *T. T. Fogarasi Pap József a Maros-Vásárhelyi Evang. Ref. Ns. Kollégiumban Filozófiát és Mathesist tanító rendes Professorának élete leírása*. In: Felső Magyar-Országai Minerva. 3. kötet. Kassa, 1832. 607. Koncz József: *Fogarasi Pap József emlékéhez*. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 40. évf., 1897. 411. Koncz József: *Fogarasi Pap József az első protestáns tanár a pesti egyetemen*. In: Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny 1884. 321.

20. Talán arról a Zalányi Lászlóról van szó, aki 1715-ben subscribált Nagyenyeden. Lásd. Hermányi Dienes József: *i. m.* 713. Köztiszteltetben álló tagja volt Tordának és Torda vármegyének, aki, mint vármegyei esküd, tanúként vett részt a borosjenői származású Tisza család vagyonperében. Lásd: Dr. Komáromi András: *A borosjenői Tisza család ősei*. In: Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye) 1895. 151., 154.

21. *Ide járulhat az is, hogy a Supremum Consistorium már munkába vette volt, hogy Szigeti Gyula István Ó. Tordai pap lenne, s a nép el is vette volna. De Zalányi László Abacs Márton ifjú akadémista mellé állta, és mint elmés, de gonosz lelkű ember, elidegeníté a népet, hogy 100 szekéren sem tudják elköltöztetni Szigeti Istvánt*. Hermányi Dienes József: *i. m.* 337–338.

22. Soós Ferencz: *A kuduí Soós család*. In: Genealógiai Füzetek 1912. 6.

dott. Zalányi emiatt megfenyegette az egyházmegyei vizitáció előtt, és bejelentette, hogy a Főkonzisztóriumot is értesíti a történekről.²³ A főtestület komolyan vette a jelentést, a soron következő ülésén részletesen tárgyalta Abacs vélt törvénytelenységét. Az ülésjegyzőkönyvből kiderült, a vizitáció nem tudta orvosolni a dézsma kérdését, és megemlítették, hogy Zalányi 26 pontból álló panaszlevelet adott be Abacs ellen.²⁴ A lelkészt felszólították, azonnal jelenjen meg a Főkonzisztórium előtt, valamint utasították, hogy a dézsma ügyében tett lépéseit vonja vissza.²⁵ Az eszperest utasították, hogy részletesen vizsgálja ki az eseményeket és írjon jelentést a főtanácsnak.²⁶ Néhány nappal később, március 14-én Zalányi szóban is jelentette az esetet, és kérte a testületet, hogy álljon mellé ebben a vitában. Abacs nem volt jelen ezen a meghallgatáson, a Főkonzisztórium pedig elfogadta Zalányi beszámolóját.²⁷ Határozatban utasították Kibédi András eszperest, hogy a parciális zsinaton Abacs ellen indítson eljárást és jelentse az ügyet a generális zsinatnak. Abacsot ismételtelen felszólították, hogy vasárnap jelenjen meg a testület előtt.²⁸ Időközben Kibédi András eszperes a püspöknek címzett levelében beszámolt a fejleményekről. A vizitáción nem marasztalták el Abacsot, csupán Zalányi tette szavá a dézsma dolgát, a lelkész pedig mentette magát.²⁹

A lelkész eleget tett a Főkonzisztórium felszólításának. A gyülekezetnek beszámolt az ügy állásáról és közölte a Főkonzisztórium utasítását is. A gyülekezet vezetősége Abacs mellé állt, beadványukban próbálták tisztázni Abacs szerepét. Jelentették, hogy az egyházközség már az öregebb Abacs lelkipásztorsága alatt sem kapta meg a dézsma részét, ezért az ifjabbik Abacs Márton a nehéz politikai helyzetre való tekintettel nem is kérte annak kifizetését.³⁰ Ugyanekkor (március 18.) Abacs is részletes jelentést írt a vita háttéréről. Az előjárók jelentését kiegészítette azzal, hogy az egyházközség már régóta nem jogosult a dézsmára. Erről tudott Zalányi is, aki tiltakozásával nem az egyházközség javát akarta, hanem Abacsot akarta ellehetetleníteni.³¹ Ugyanott Abacs rámutatott a vita kirobbanásának igazi okára: Zalányi több hitkérdésben is a református vallástól eltérő álláspontot képvisel, amelyről többeket is meg akart győzni. Abacs, ahelyett, hogy személyes beszélgetésben kívánta volna meggyőzni Zalányit nézeteinek helytelenségéről, nem kereste a békességet, sőt – talán bosszúból – a szószékről ítélte el. Hozzátette, ellenfele azzal fenyegette meg, hogyha találkoznak, akkor a lelkészt a földre leagyalja és öszverontja, és elkergeti Tordáról.³²

23. Zalányi László levele a Főkonzisztórium elnökéhez, Bánffy Zsigmondhoz, 1751. március 2. FőkonzLvt. 1751/28.

24. Prot. Sess. IV. p. 391. Zalányi panaszának csak a kísérő levele maradt fenn, az ülésjegyzőkönyvben említett huszonhat pontba szedett panasz nem. Sajnos a nagyenyedi egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve sem maradt az utókorra, így nem ismerjük az egyházmegyei kivizsgálás eredményét és határozatát sem.

25. Exp. Prot. V. p. 610.

26. Prot. Sess. IV. p. 391.

27. Prot. Sess. IV. p. 395.

28. Prot. Sess. IV. p. 398.

29. Kibédi András levele a püspökhöz, 1751. március 10. FőkonzLvt. 1751/44.

30. Az ótordai egyházközség levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. március 18. FőkonzLvt. 1751/44.

31. Prot. Sess. IV. p. 403.

32. Abacs Márton jelentése a Főkonzisztóriumnak. FőkonzLvt. 1751/44.

A soron következő főkonzisztórium ülésen sem született végleges döntés a tordai eklézsiának járó dézsma kérdésében, de a főtanács alaposan végigtárgyalta az ügyben született állásfoglalásokat. Abacsot és Kóródi Sámuel gondnokot figyelmeztették, hogy a dézsmáról nem szabad lemondani. A Zalányi-féle, Abacs ellen megfogalmazott, 26 pontból álló panaszt hivatali úton eljuttatták a lelkészhez, hogy azokra tudjon válaszolni.³³

Abacs, miután hazaérkezett Nagyszebenből, a főkonzisztórium meghallgatásáról, húsvét második napján (1751. április 12-én) a templomban a gondnokválasztás alkalmával elbúcsúztatta Kóródi Sámuel korábbi kurátort, akihez amúgy rokoni kapcsolatok fűzték (unokatestvére volt), és helyi szokás szerint felkérte, hogy továbbra is vállalja a tisztséget. Zalányi és hívei, akik szintén jelen voltak a templomban, nemtetszésüknek adtak hangot Kóródi további gondnokságával kapcsolatosan. A lelkész emiatt felháborodott, és nyilvánosan a következő szavakkal szidalmazta ellenfelét: *Te Zalányi László lelki parázna, Szentháromság tagadó, te Akáb, Izraelnek megháborítója, nem kár volna tégedet megégetni, vagy holtig való tömlőre vetni, mint Dávid Ferencet, etc., etc.*³⁴

Putnoki István újtordai lelkész magára vállalta a békítést. A frissen megválasztott Kóródinak azt tanácsolta, hogy a közösség békességéért az egyháziakkal együtt mondjon le tisztségéről. Kóródi másnap összehívatta az ekléziát és felajánlotta a lemondását, de a tagok nem fogadták el. Putnoki felkerekette Zalányit is, hogy csendesítse le, de a beszélgetés után egyértelművé vált számára, hogy az ellenségeskedést nem lehet feloldani (Putnoki attól is tartott, hogy a vita miatt az egyházközség ingatlan elvész), és a békét csak úgy lehet helyreállítani, ha a két ellenfél közül valamelyik elköltözik Tordáról.³⁵

Az elmérgesedett vitában már egyik fél sem igyekezett a józanság látszatát megőrizni. Pár nap múlva Zalányi hosszú levélben fordult a Főkonzisztóriumhoz. Már a levelének az elején kérte az egyházi főtanácsot, hogy büntesse meg Abacsot, aki csalással került a tordai gyülekezetbe, majd az öccsét akarta ugyanolyan módon az újtordai gyülekezetbe megválasztatni, s miután az a kísérlete kudarcot vallott, a szentmihályi ekléziával próbálkozott. A tordai gyülekezet támogatását is csalárd módon szerezte meg, a gondnokkal, aki az unokatestvére, együtt próbálták Zalányi ellen hangolni az eklézia tagjait. Fenyegetéssel (zsarolással) állították a maguk oldalára az embereket, és elterjesztették róla, hogy tagadja a szentháromságot. Abacs húsvét másodnap közbotránkozás okozó felszólalásáról így idézte: *Te, Te Zalányi László, lelki parázna, elegyítetted magadat, megtagadtad a szent háromságot, méltó volnál rothadásig holtig való tömlőre vettetni írásoddal együtt.*³⁶

A skandalum után valószínűleg Abacs nyomására az egyházközség tagjai a Főkonzisztórium segítségét kérték Zalányi megfékezésére, akit tövisnek és akadékoskodó embernek neveztek, valamint megpróbálták hitelteleníteni azzal is, hogy a Zalányi mellett

33. Prot. Sess. IV. p. 402–404.

34. ERZSI II. 273.

35. ERZSI II. 273–274.

36. Zalányi László levele a Főkonzisztóriumhoz. 1751. április 16. FőkonzLvt. 1751/60.

álló gyülekezeti tagokat könnyen megfélemlíthetőnek állították be, mondván, Zalányi őket a hatalmával állította a maga oldalára.³⁷

Úgy tűnik, áprilisa az ótordai gyülekezet kettészakadt. Egy része Abacsot és Kóródit támogatta, míg a másik része Zalányit pártolta. A lelkész- illetve Kóródi-ellenes csoportból hét nemes külön beadványban sérelmezte, hogy Kóródi minden fontos ügyben a saját embereit ülteti a templomba, a lelkéssel szembehelyezkedő nemességnek (akiket nyilvánosan is szentháromság-tagadóknak neveztek) emiatt nem marad hely. Az úrvacsoraosztási rend felborult, a gondnok felesége csak magának és a leányának biztosította az előkelő helyet, míg azoknak a nemeseknek, akik szembe fordultak a lelkéssel és a kúrátorral, rendszerint nincs helyük. Templomi ülőhelyeiket városi polgárok és Kóródi jobbágyai foglalták el, a gyülekezet alsóbb rendű tagjai, akik nem szerették a nemeseket szintén a lelkész pártjára álltak. Mivel a gondok orvoslását helyi szinten nem lehet megoldani, ezért kérték a Főkonzisztóriumot, hogy hozza meg a szükséges döntéseket.³⁸

Az ellenfelek ekkorra már nyíltan gyalázták egymást. Kóródi az eklézsia nyilvánossága előtt kijelentette, hogy Zalányi panaszát a Főkonzisztórium elutasította, emiatt a panaszos nem várta meg az ítélethirdetést, hanem *elszökött* előle.³⁹ Zalányi a közösség békéjéért a lelkész azonnali áthelyezését kérelmezte. A lelkész pártján állók viszont május 2-án aláírást gyűjtöttek Abacs védelmére, ugyanakkor felemlgették azt is, hogy Zalányi megtagadta a szentháromságot.⁴⁰ Abacs táborának arra is gondja volt, hogy azokat, akik szembe fordultak a lelkéssel, hiteltelenítsék, és ezzel bizonyítsák a lelkész elleni vádak megalapozatlanságát.⁴¹ Az eklézsia előljárói külön levelet is csatoltak a névsor mellé, amelyben bizonygatták Abacs ártatlanságát illetve kérték a Főkonzisztórium segítségét.⁴² A Főkonzisztóriumhoz eljuttatott terjedelmes iratcsomót Abacs Márton önmaga álláspontját tisztázó levéllel egészítette ki. Nem tagadta, hogy húsvétkor hitvitába elegyedett Zalányival, aki azzal támadott vissza, hogy valójában a lelkész nem ismeri a saját vallását, ezért követelte, hogy azonnal mondjon le. Abacs ezt nem hagyta szó nélkül, a gyülekezet előtt ezt válaszolta ellenfelének: *Hamisan mongya ked, én nem tagadtam el vallásomat, hanem ked tagadta el az isteni szentháromságot, azért tudja meg ked, s minden, hogy ked Zalányi uram lelki parázna, mert tagadta az isteni szent háromságot.*⁴³

A kezdetben csupán a dézsma ügyében felmerült nézeteltérés 1751 áprilisára végleg elmérgesedett, a szembenálló felek már személyi kérdésekről és az esetleges hittagadásról vitatkoztak úgy, hogy mindkét fél megpróbálta a maga oldalára állítani a gyülekezet tagjait. Emiatt olyan mértékű lett az ellenségeskedés, hogy az egyházi hatóság külső vizsgálókat és békéltetőket rendelt ki (világi képviselőnek Salánki Józsefet, egyházi képviselőnek Kovács

37. A ótordai gyülekezet tagjainak levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. május 2. FőkonzLvt. 1751/60.

38. Az ótordai nemesek panaszlevele a Főkonzisztóriumhoz. FőkonzLvt. 1751/60.

39. Zalányi László panaszlevele a Főkonzisztóriumhoz. FőkonzLvt. 1751/60.

40. Abacs Márton lelkészt támogató gyülekezeti tagok névsora. FőkonzLvt. 1751/60.

41. *Specificatioja* edgy néhány személyeknek. FőkonzLvt. 1751/60.

42. Az ótordai egyházközség levele a Főkonzisztóriumhoz. FőkonzLvt. 1751/60.

43. Abacs Márton levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. április 29. FőkonzLvt. 1751/60.

Zsigmond bocsárdi lelkészt).⁴⁴ Az egyházközséghez címzett levélben a Főkonzisztórium békére intette a feleket, ugyanakkor jelezték, hogy mivel az egyházközség világi előjáróit törvénytelenül választották meg, függesszék fel őket, és a kirendelt vizsgálók jelenlétében válasszanak újakat.⁴⁵ Egyelőre nem esett szó Zalányi feltételezett hittagadásáról, csupán a püspök, Borosnyai Lukács János jelezte a főtanácsnak, hogy Zalányinak nem kellett volna teológiai disputációt folytatnia. Elismerte viszont azt, sőt dicséretesnek nevezte, hogy gondja volt a tordai egyházközséget megillető dézsmára. Úgy tűnik, a püspök sem bízott abban, hogy az ellenségeskedést helyileg meg lehet oldani, mert ő is felvetette annak lehetőségét, hogy akár az országos zsinat, akár a püspöki vizitáció hozzon döntést, és nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a lelkészt eltávolítják Tordáról.⁴⁶

Az elmérgesedett vita teljes kivizsgálása így a zsinat elé került. Zalányi 1751. május 23-án hosszú levélben írta meg a maga álláspontját az időközben tovább burjánzó vitáról. Salánki-féle kivizsgálás után Abacs továbbra is folytatta háborúját Zalányi ellen, a hétköznapi könyörgéses istentiszteleten megátkozta ellenfelét, és a prédikációban is Achitofelnek, dögnék és a lelki paráznának nevezte, valamint felszólította a gyülekezetet, hogy Zalányival senki se beszéljen. A gyülekezet tagjainak egy része emiatt már nem járt templomba. Zalányi szerint Abacs minden eszközt felhasznált ellenfeleinek ellehetetlenítésére, feljelentette őket a városi hatóságnál, Zalányit pedig kizárták (exkommunikálták) a gyülekezetből.⁴⁷

Az egyházkerület főjegyzője Zalányi levelét eljuttatta Abacshoz, azzal a céllal, hogy tisztázza magát. A lelkész tagadta, hogy Zalányit a prédikációban megátkozta volna, csupán egy félreértelmezhető mondat mondott: *Isten! aki megháborította a te Izraeleidet, háborítsad meg azt.* Azt viszont elismerte, hogy dögnék és lelki paráznának nevezte Zalányi annak hittagadása miatt. Leveléből kiderül, hogy Zalányi sem válogatott az eszközökben: a lelkészt megfenyegette, a város szolgabíróját ellene uszította és Abacs híveit megfélemlítette. Ezzel szemben Abacs magát békességszerető embernek nevezte (Zalányi is minden levelében ugyanezt hangsúlyozta magáról), aki csupán az eklézsia békességéért és tisztahitűségének megőrzéséért emelt szót.⁴⁸

A vizsgálóbizottság jelentése egy nappal a zsinat előtt, június 20-án készült el. Kovács Zsigmond helyett végül Hermányi Dienes József vette át, és Salánki Józseffel együtt folytatták le a vizsgálatot. Főkonzisztóriummi parancs ellenében nem váltották le a gyülekezet gondnokait, arra hivatkozva, hogy nem egyértelmű a főtanács parancsa (a valóságban inkább kihasználták a pontatlan utasításban rejlő lehetőséget Kóródiék megmentésére). Így a békességet sem sikerült helyreállítani. A vizsgálat egyedüli eredménye az volt, hogy némiképpen tisztázták a vita alapjául szolgáló dézsma kérdését.⁴⁹

44. Prot. Sess. IV. p. 415–416.

45. A Főkonzisztórium levele a tordai református egyházközségnek, 1751. május 6. Exp. Prot. V. p. 634–636., Salánki József megbízólevele, 1751. május 6. Exp. Prot. V. p. 636–637.

46. Borosnyai Lukács János levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. május 6. ERZSI II. 276.

47. Zalányi László levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. május 23. ERZSI II. 278–280.

48. Abacs Márton levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. június 11. ERZSI II. 280–283.

49. Salánki József és Hermányi Dienes József jelentése a vizsgálatról, 1751. június 20. FőkonzLvt. 1751/92.

A zsinaton (Küküllővár, 1751. június 20–30.) nem oldották meg az ügyet, ugyan is csak Abacs volt jelen (egyházmegyei tisztsége révén), Zalányi nem kapott meghívót. Abacsot viszont meghallgatták, de csak azért, hogy a zsinat tisztán lásson a vitában, s végül megállapították, hogy a lelkész *semmiben nem vétkes*, és mint talpán álló ember valamit cselekedett, *helyesen, okosan, papi hivatalya szerént cselekedte, melly indemnitasáról igyekezi a Szent Generalis Synodus mentül hamarébb a méltóságos Consistoriumot is alázatosan informálni.*⁵⁰

A zsinaton tehát nem sikerült megoldani az ótordai egyházközségben dúló vitát, így azon év őszén, szeptemberben még sor került néhány meghallgatásra, ami elsősorban Zalányi eretnekségét hivatott tisztázni.

Zalányi László eretneksége és a hit artikulusai

Amikor Zalányi László 1751 márciusában elküldte a Főkonzisztóriumnak az Abacs Márton elleni panaszát, Abacs azzal magyarázta Zalányi akciójának igazi okát, hogy ellene vallását megtagadta. Emiatt a lelkész megintette, de mivel Zalányi nem hallgatott rá, kénytelen volt nyilvánosan, a szószékről is meginteni.⁵¹ Az ügyben eljáró Főkonzisztórium a dézsma kérdésének megvizsgálása mellett kitért Zalányi tévelygésére is. Talán Zalányi is jelen volt a gyűlésen, ahol kísérletet tett állításainak igazolására, s a hittagadását cáfolandó hitvallását írásban mutatta be. Sajnos a főkonzisztórium jegyzőkönyv nem őrizte meg az utóbbi beadványát, csak summázta azt: *Hiszem a Szentlélekben Krisztus által mindazokat, valamelyeket publicáltatott az Atyaiisten a mi jovunkra és idevességünkre.* Zalányi a hitvallásnak kísérő levelében ismertette a skandalum kirobbanásának okát, és részletesen leírta az ügynevezett eretnekségének történetét is.

Az Aranyosgyéresen tartott vármegyei gyűlés alkalmával Kóródi Sámuel ótordai gondnok vitába elegyedett Szaniszló Albert unitárius gondnokkal a szentháromságról, és a bibliai Ábrahámot meglátogató három férfi valós kilétéről. Zalányi, aki nem vett részt a vitában, egy idő után szót kért az ülést vezető elnöktől. A szentháromsággal kapcsolatosan kijelentette, hogy ugyan Mózes első könyvében a teremtés történetének leírásakor a szentíró egyes számban beszél Istenről, de ezt a zsidó magyarázat szerint nem szó szerint kell érteni, ugyanis az egyes szám értelmezése valójában az egységet jelenti. Ugyanígy kell értelmezni Ábrahám történetét is – írja Zalányi – amikor a fiának feleséget keres, Ábrahámot ugyanis a szolgája többes számban szólítja meg, holott egyértelmű, hogy csak Ábrahámról van szó. A többes számú megszólítás ebben az esetben a tiszteletre utal, és nem arra, hogy Ábrahámmal együtt több gazdája is lett volna szolgának. Szaniszló és Kóródi vitájának második felére reflektálva Zalányi kifejtette, hogy abban a bibliai történetben, amikor Ábrahámot felkereste a három férfi, azok nem istenek voltak, hanem *teremtett állatok*. Bizonyításként szintén Mózes könyvéből idézett: Istent élő ember nem láthatja. Ábrahám emberként fogadta vendégeit, és nem az Istennek kijáró tisztelettel, ezért is mosta meg

50. ERZSI II. 286.

51. Abats János levele a Főkonzisztóriumhoz. FőkonzLvt.1751/44.

a lábukat. Ugyanezt erősíti a Zsidókhoz írt levél is – írja Zalányi, amiben ez olvasható: „*némelyek angyalokat fogadtak be, anélkül, hogy tudták volna, az angyal pedig követet jelent*”.⁵²

Zalányi felszólalása után a Szaniszló és Kóródi vitája befejeződött, de a gondnok értesítette Abacsot Zalányi teologizálásáról, aki felháborodott és megfeddte a nemešt. Ezután Abacs és Zalányi kezdett vitázni, de Abacs sokszor elakadt a vitázásban, és csak azt hajtogatta, hogy Zalányi írja le téziseit. Zalányi eleget tett és a következőt írta: „*Edgy az Isten, ki mennynek földnek ura és teremtője, edgyes ez az Isten és többség ebben nincsen*”.⁵³ Állítását több öszövétségi és újszövétségi hellyel bizonyította, külön kiemelve azt, hogy a „*mennynek, földnek ura és teremtője nem más, hanem a mi urunk Jesus Christusunknak dicsőséges szent Attya*.” Az írásba foglalt tézisekre Abacs cáfolatot írt (sajnos elveszett), de nem várta meg, hogy Zalányi azt elolvassa, és válaszolhasson rá, hanem nyilvánosan szentháromságtagadónak nevezte, anélkül, hogy a vádlottnak biztosította volna a védekezés lehetőségét. Zalányi egyébként tudni vélte azt is, hogy ezzel a mondvcsinált ürüggyel kívánta Abacs elterelni a figyelmet saját törvénytelenégeiről. Zalányi exegézisét összegezve, megállapítható, hogy a zavaros teológiai okfejtés ellenére, jártas volt a Bibliában, és azok a helyek, amelyeket a maga védelmére idézett, helyesek és pontosak voltak.

A Főkonzisztórium nem sokat foglalkozott Zalányi vélt tévelygésével, csupán Abacs levelére alapozva, közlés szintjén került be a jegyzőkönyvbe a hittagadás, ahogyan Zalányi megállapítása is, hogy Abacs nem ismeri a vallását. A főtestület egyelőre az elveszített dézsma ügyét kívánta tisztázni, illetve helyreállítani a rendet és a békességet az egyházközségben. Ezt a megbízatást kapta Salánki József és Kovács Zsigmond, akinek a helyét végül Hermányi Dienes vette át. A kéttagú bizottság ennek megfelelően nem is foglalkozott a tévitanítás ügyével, figyelmét az elveszített quarta sorsának rendezése illetve Abacs és Zalányi között dülő ellentét feloldása kötötte le.⁵⁴

Ettől függetlenül Abacs minden beadványában külön figyelmet fordított Zalányi aposztáziájára, hangsúlyozva, hogy a gyülekezetből azonnal ki kell zárni. E tárgyban Abacs 1751. június 11-én keltezett levele a legfontosabb, ugyanis Abacs ebben a levélben pontosította Zalányi tévelygését. A lelkész szerint Zalányi tagadata Krisztus örök istenségét, és azt állította, hogy Krisztus nélkül is lehet ugyanúgy üdvösséget nyerni, ahogyan a Krisztus előtt élt pátriárkák és szentek üdvösséget szereztek. Ugyanott hozzátette azt is, hogy Főkonzisztóriumhoz beadott teológiai tartalmú írást nem Zalányi írta, hanem mással íratta meg.⁵⁵ Abacsnak ez az egy mondata (Krisztus nélkül is lehet üdvösséget nyerni) arra enged következtetni, hogy talán Zalányi is az általános kegyelemben (gratia universalis) hitt, szemben a református egyház által elfogadott partikuláris gráciával. Ezt a feltételezést támasztja alá Zalányinak az a megjegyzése, hogy Ajtai Abod Mihályhoz hasonlóan ő sem ócsárolja mások vallást, és a felekezetek közti különbséget külsőségeknek (*köntösnek*) tartja.⁵⁶

52. Zalányi László levele a Főkonzisztóriumhoz, 1751. április 16. FőkonzLvt. 1751/60.

53. Uo.

54. Salánki József és Hermányi Dienes József jelentése a vizsgálatról, 1751. június 20. FőkonzLvt. 1751/92.

55. ERZSI II. 282–283.

56. ERZSI II. 280.

Ajtai Mihály a maga rendjén rokonszenvezett Wolff irányzatával, aki teológiai etikájában azt bizonygatta, hogy a természeti kijelentés szerint élő nem-keresztények is megszerezhetik az üdvösséget. Ajtai másik meggyőződése az volt, hogy a protestáns felekezetek közti különbségek kívül esnek az üdvösséghez szükséges fundamentális artikulusok előírásain.⁵⁷

A Zalányi elleni vád, miszerint tagadta Krisztus isteni mivoltát, rendkívül súlyos volt. Néhány évvel Abacs és Zalányi vitája előtt zárult le Huszti András és Makfalvi József pere, akiket remonstráns tanok terjesztésével vádoltak. Teológiai meggyőződésüket a liberális ortodoxiát követő Franekerben és Odera-Frankfurtban sajtótították el, „Bűnük” az volt, hogy a református ortodoxiával szemben nem ragaszkodtak, sőt igazságtalanságnak tartották a partikuláris kegyelemről szóló tant, és annak következményét, és helyette azt vallották, hogy Krisztus mindenkiért meghalt, nemcsak a választottakért (univerzális kegyelem).⁵⁸

Talán ennek köszönhető, hogy a Főkonzisztórium a küüllővári zsinat után nem zárta le az Abacs és Zalányi közti vitát, hanem elrendelték Zalányi aposztáziájának részletes kivizsgálását. A szeptember 26-án tartott főkonzisztórium ülésen napirendre tűzték a hittagadás ügyét. Zalányi ugyanis nem bizonyította kellőképpen, hogy megmaradt a református hitben, mert azzal mentette magát: „*az Helvetica Confessio nagy könyv lévén, abban sok dolgok vannak, és arra magát nem egészen obligálhattya, hogy azokat úgy tartya [...]*”⁵⁹ Emiatt a Főkonzisztórium megbízta Borosnyai Lukács János püspököt, hogy a református hit lényegi kérdéseit néhány pontban fogalmazza meg, és arra tegyen esküt Zalányi.⁶⁰ A püspök, mint kiderült, már korábban összeállította az öt pontban megfogalmazott leglényegesebb hittételeket (articuli fundamentalis), amelyeket a gyűlésen felolvastak és Főkonzisztórium jóvá is hagyott. Ezek a következők voltak:

1mo Hiszem az egy isteni állapotban az három egymástól megkülönböztetett isteni személyeket Atyát, Fiút és SzentLélek Istent, és így:

2do A Fiú és SzentLélek Istent is olyan örökkévaló igaz Istennek, mint az Atyát, sőt egy Istennek az Atyával állapottyára nézve.

3^{io} Hiszem az eredett szerint való bünt, avagy az emberi nemzetnek azt a nagy veszettségét, mely szerint minden ember természet szerint minden gonoszra hajlandó, s minden jóra alkalmatlan.

4to Hiszem, hogy ebben a nagy veszettségben egy ember is nem idvezülhet, hanem a Jesus Krisztusnak tökéletes elégtétele s érdeme által, igaz hit által azt elfoglalván s magáévá tévén.

57. Túri Tamás: *A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abod Mihály Halotti beszédeiben*. In: Balázs Mihály és Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016. 277–288.

58. Kolumbán Vilmos József: *Makfalvi József peres ügyei*. In: *Református Szemle*, 103. évf., 2010. 6. szám. 636–648., Kolumbán Vilmos József: *Makfalvi József heterodoxiája*. In: Balázs Mihály és Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016. 289–302.

59. Prot. Sess. V. p. 15.

60. Uo.

5° *Hiszem, hogy ez az idvezítő hit nem a maga szabad akarattjától s tehetségétől van, hanem csupán Isten ajándéka, melyet SzentLelke által gerjeszt őbenne.*

*Nota bene: Rom. 1. v. 18. 21. 22. 25. 28.*⁶¹

A püspök által összeállított fundamentális hitcikkelyek a református hitvallások szellemiségét tükrözik, megfelelnek azok előírásainak. Az első két cikkely a reformátori teológiát követve fogalmazza meg szentháromságtant, a harmadik az eredendő bűn értelmezésével ugyancsak reformátori teológia hatását mutatja, ahogyan az üdvösséggel (4. cikkely) és a szabad akarral (5. pont) kapcsolatos cikkely. A vita kapcsán öt rövid hitcikkelyben összefoglalt hitvallási minimum túlmutat Zalányi és Abacs vitáján. A 18. század első felében folyó három heterodoxia-perben cáfolták a tévtanítást (remonstráns teológia univerzális kegyelemtana), de soha nem fejtették ki azt, hogy a tévtanokkal szemben mit vall a református egyház. Nos, ebben az 1751. évi vitában sor került erre is. Ennek alapján megállapítható, hogy a református egyház hivatalos álláspontja megegyezett a reformátorok álláspontjával, és bármennyire is „divatos” volt a 18. században a dordrechi határozatok újszerű megközelítése, ami első sorban az univerzális (általános) kegyelem hirdetésében csúcsozott ki, és ami több lehetőséget adott az embernek az üdvösség megszerzésében, mint a merev ortodoxia, az erdélyi református egyház megmaradt a református ortodoxia talaján. Csupán egyetlen fontos kérdést nem vett fel a püspök a hitcikkelyek közé, a predestinációét, így nem derül ki, hogy a püspök mit gondolt a református ortodoxiára jellemző kettős predestinációról. Bár az, hogy az üdvösség megszerzéséből kizárja az ember szabad akaratát, arra enged következtetni, hogy a predestináció kérdésében sem tért el a református ortodoxiától.

Miután felolvasták és elfogadták a hitcikkelyeket, Zalányi kezébe adták a hitvallást, azt felolvasta, majd fennszóval, az előírásnak megfelelően kijelentette, hogy azokat hiszi, vallja és megtartja.⁶² Ugyanezen a főkonzisztórium ülésen került sor a két fél közötti békekesség helyreállítására is.⁶³ A megoldás rendkívül odafigyelést igényelt, mert a szembenálló felek továbbra is Tordán laktak. Zalányi tordai volt, Abacshoz pedig ragaszkodtak a gyülekezet tagjai. A Főkonzisztórium tudatában volt annak, hogy az elmérgesedett helyzetet nem lehet megoldani egyetlen határozattal. Külön bizottságot hoztak létre azzal a céllal, hogy tegyenek javaslatot az ellenségeskedés elsimítására.⁶⁴ A bizottság hat pontból álló javaslatot terjesztett a Főkonzisztórium elé.⁶⁵ Az első pontban kimondták, hogy Zalányi nincs exkommunikálva, mert elismerte a fundamentális hitcikkelyeket. A második pont előírta a szembenálló feleknek, hogy mivel mindketten vétkesek voltak a Főkonzisztórium előtt, szóban kövessék meg egymást és bocsássanak meg egymásnak. Megtiltottak minden olyan kifejezést, kijelentést, amely tovább gerjesztené a vitát (3. pont). Az egyházközség

61. Prot. Sess. V. p. 30. ill. A hit artikulusai. FőkonzLvt. 1751/89.

62. Prot. Sess. V. p. 16.

63. Uo. 19–20.

64. Prot. Sess. V. p. 16–17.

65. A békéltető hat pont szövegét lásd: Prot. Exp. VI. p. 34–35.

és a szemben álló felek is felejtse el minden sértést, amelyet egymás ellen tettek (4. pont). Az újtordai lelkész, Putnoki István, és a Főkonzisztórium meg nem nevezett képviselője előtt azok a gyülekezeti tagok, akik haragban vannak Abaccsal, béküljenek meg (5. pont). Végül, a hatodik pontban mindkét felet eltiltották a további gyűlölködéstől és a hangulatkeltéstől, Abacs Mártont arra kötelezték, hogy hagyja el az ótordai gyülekezetet (nem tudni mi okból, erre soha nem került sor). Ezzel a döntéssel véget ért a fél évig tartó vita. A Főkonzisztórium megnyugvással vette tudomásul, hogy a felek megbékültek egymással, és megígérték, hogy a jövőben nem törnek egymás ellen. Utolsó bejegyzésként a Főkonzisztórium jegyzője sokatmondóan a következőt írta: Gloria Deo.

Összefoglalás

Az 1751 tavaszától őszeig tartó gazdasági jellegű vita nem volt egyedülálló az erdélyi református egyház történetében. Az idők folyamán nagy tekintélyre és befolyásra szert tevő Abacs család minden tagjának megvoltak a mag vitái a saját korának egyház előljáróival. Úgy tűnik az Abacsok, amikor szükség volt rá és érdekeik úgy kívánták, nem voltak tekintettel senkire. Ifjabb Abacs Márton nem teljesen törvényesen került Tordára lelkésznek, kihasználta a tordai vagyonos nemesség támogatását és „jó” testvérhez méltóan törvénytelenül próbálta öccsének megszerezni a másik tordai parókiát. Zalányi Lászlóval folytatott vitájában a gazdasági ügyek mellett szó esett a református egyház hitvallásairól is. Azzal vádolta Zalányit, hogy református hitét megtagadta. Utólag viszont kiderült, hogy Zalányi, aki volt kolozsvári diákként teológiai ismeretekkel is rendelkezett, többnyire tisztázta magát. Vitájuk a Főkonzisztórium elé került, ahol sikerült rendezni az ellenségeskedés anyagi részét, viszont Zalányi vélt hittagadása hosszabb kivizsgálást igényelt. Ekkor állította össze a református püspök az erdélyi református egyház dogmatörténetének egyik igen érdekes darabját, a fundamentális hitcikkelyeket. Ebből kiderül az, hogy a 18. század közepén az erdélyi református egyház teológiai álláspontja továbbra is a református ortodoxia előírásait követte. Tagadta az ember szabad akaratát, a jóra való képességét, és vallotta az eredendő bűnt.

Felhasznált irodalom

A történelmi Küküllői Református Egyházmegye Egyházközségeinek történeti katasztere. IV. 1648–1800, Maroscsapó – Vámosgálfalva. Összeállította sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányokkal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső és mtsai. Koinónia, Kolozsvár, 2012.

Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső és mtsai. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár, 2016.

- Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest, 1992.
- HEREPEI János: *Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst?* In: Magyar Könyvszemle, 78. évf., 1962. 1. szám. 57–59.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Holland irányzatok és erdélyi követők.* In: Református Szemle, 105. évf., 2012. 4. szám. 404–422.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Makfalvi József heterodoxiája.* In: Balázs Mihály, Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750).* SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016. 289–302.
- KOLUMBÁN Vilmos József: *Makfalvi József peres ügyei.* In: Református Szemle, 103. évf., 2010. 6. szám. 636–648.
- KOMÁROMI András: *A borosjenei Tisza család ősei.* In: Turul (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye) 1895. 113–121.
- KONCZ József: *Fogarasi Pap József az első proteštáns tanár a pesti egyetemen.* In: Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny, 1884. 321–334.
- KONCZ József: *Fogarasi Pap József emlékéhez.* In: Proteštáns Egyházi és Iskolai Lap. 40. évf., 1897. 26. szám. 411–412.
- SOOS Ferencz: *A kuduí Soos család.* In: Genealógiai Füzetek. 10. évf., 1912. 2–9.
- SZABÓ Botond: *Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja (1738–1742).* In: Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged, 1985. 139–156.
- SZIGETI Gyula Mihály: *T. T. Fogarasi Pap József a Maros-Vásárhelyi Evang. Ref. Ns. Kollégiumban Filozófiát és Mathesist tanító rendes Professorának élete leírása.* In: Felső Magyar-Országi Minerva. 3. kötet. Kassa, 1832. 604–627.
- SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 1. kötet. Budapest, 1891.
- TOLNAI Gábor: *Tótfalusi Kis Miklós világhíre.* In: Filológiai közlöny, XIV. évf., 1968. 3–4. szám. 563–567.
- TÚRI Tamás: *A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abod Mihály Halotti beszédeiben.* In: Balázs Mihály és Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750).* SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016. 277–288.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyar proteštáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás. Szerk.: Ladányi Sándor. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.